

Ана СТОЛИЋ*
Историјски институт
Београд

ДРЖАВА И БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО ДРУШТВО: (РЕ)ПРОДУКЦИЈА РОДНИХ УЛОГА И ДРУШТВЕНИХ ПОЗИЦИЈА ЖЕНА КАО ДЕО СТРАТЕГИЈА УПРАВЉАЊА (1875–1914)**

Апстракт: У раду ће бити разматран однос између државе и Београдског женског друштва, највеће женске хуманитарне организације у Краљевини Србији до почетка Првог светског рата. Реч је о односу у оквиру којег су се током неколико деценија одвијали вишеструки процеси: на једној страни држава је присвојила концепт „бриге и старања“, који је дефинитивно био родни концепт, као део своје социјалне политике; посредством монархијског покровитељства и делимичног државног финансирања контролисала је рад Друштва; селективним укључивањем женског вођства у политике државне и националне репрезентације одређивала је меру женског учешћа у националном политичком пројекту. Ова организација, пак, представљала је институционализован вид репродукције женских родних улога (и неједнакости) и друштвених позиција, али је једној групи жена, припадница вишег друштвеног слоја, донела многе користи у погледу стицања знања о управљању, руковођењу и организацији послова. За неке од њих учешће у тим активностима отворило је пут обликовању еманципаторске свести, односно идеје о потреби промене правног, друштвеног и политичког положаја жена.

Кључне речи: држава, женска хуманитарна друштва, родне улоге и неједнакости, социјална политика, политичка и национална репрезентација, еманципација жена

* ana.stolic13@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

Однос између хуманитарних женских организација и државе, као и њихов утицај на развој социјалне државе у многим европским земљама током *другог 19. века* били су тема посебних анализа у оквиру женске историје а посебно феминистичке историографије у последње две деценије.¹ Под утицајем феминистичког политичког активизма седамдесетих година прошлог века (*други талас* феминизма) оспораван је значај женског добротворног рада у прошлости због непостојања јасних захтева за стицање грађанских и политичких права за жене у правилима и статутима тадашњих хуманитарних организација. Међутим, временом су таква тумачења напуштена. Схватање да, како наводи Карен Офен, феминизам представља свеобухватан критички одговор на свесно и систематско потчињавање жена од стране мушкараца у датом политичком, друштвеном и културном контексту узроковало је, између осталог, преиспитивање феномена историјског феминизма.² Показало се да англоамерички модел не треба да се посматра као аксиом а сви други облици настанка и развоја покрета за еманципацију жена као одступање од норме.³ Осим тога, повезаност појаве феминизма с национализмом, односно развојем националних држава и покрета током 19. века, као и став да је историја феминизма саставни део политичке историје 19. и 20. века истакли су у први план потребу за уважавањем политичких и друштвених разлика у погледу појаве феминизма у различитим деловима Европе. То је узроковало и проширивање поља историјске анализе. Хуманитарни рад жена посматран је као важна појава која је, упркос свом „нефеминистичком” карактеру, утицала да се међу женама припадницама средње класе посади семе „родне свести”. Претпоставка је да се у многим случајевима оно касније развило у феминистичку самосвест. Зато феминистичка историографија не жели да се одрекне тог дела историје иако се у њему не појављују артикулисани феминистички захтеви за стицање грађанских и политичких права, а пре свега права гласа. Управо супротно, наглашавају се важност женских активности на пољу хумани-

¹ *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), Stanford, Stanford Univ. Press, 2004; A. Käppeli, *Feminist Scenes, History of Women in the West, Volume IV : Emerging Feminism from Revolution to World War*, G. Fraisse (ed.), Harvard University Press, 1993; B. Anderson and Judith Zinsser, *A History of Their Own*, vol. II, London, Penguin books, 1990.

² K. Offen, *Defining Feminism: A Comparative Historical Approach*, Signs, Vol. 14, No. 1 (Autumn 1988) 151–152. <http://www.jstor.org/stable/3174664>

³ Можда је овде умесно поређење с дискурсом модернизације који је дуго служио као искључиво мерило успешности развоја неког друштва у прошлости.

тарног и социјалног рада и користи за жене проистекле из њега, и то без обзира на то што су многе делатности хуманитарних удружења биле усмерене ка репродукцији друштвених и културних родних улога и позиција жена. Осим тога, анализе су указале на то да су феминистички ставови и покрети често настајали у крилу нефеминистичких женских организација и удружења. Филантропски рад омогућио је женама потпуно нова искуства, променио је њихово виђење себе и света који их окружује, а у одређеном степену и њихову јавну улогу.⁴

Појава организованог хуманитарног добровољног рада жена у земљама западне Европе у првим деценијама 19. века била је заснована на идеји да жене из привилегованих друштвених слојева имају *моралну* обавезу да чине добро у друштву, изван граница своје куће. Сматра се да су Хана Мур и Флоренс Најнтингејл поставиле темеље организованих добротворних активности *жена као жена* у чијој основи је био конструкт о посебној *женској природи* и посебним задацима жена у друштву. Тврдиле су да домен женског деловања треба да се прошири изван куће, која је сувише узан простор да би се исказале све женске врлине. Њих треба усмерити према сиромашнима, болеснима, осуђенима и необразованим деловима становништва.⁵ Дотада уобичајен вид хуманитарних активности био је под патронажом цркве и испољавао се у даривању сиромашних и немоћних, али није подразумевао контакте с њима и рад на прикупљању средстава за хуманитарну активност. За то се тек требало изборити. Због става о неусклађености плаћеног и женског рада, жене нису, како наводи Мишел Перо, очекивале да добију надокнаду за свој „рад из љубави”.⁶ У западној Европи су раст становништва током 18. и 19. века, пораст градова и неразвијене државне социјалне политике отворили простор за деловање жена припадница виших класа. Увећани социјални проблеми изменили су некадашњи хришћански обичај

⁴ Види: *Introduction, Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), 6–7; K. Offen, *Challenging Male Hegemony: Feminist Criticism and the Context for Women's Movements in the Age of European Revolutions and Contrarevolutions 1789–1860*, *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), 23; R. Huber-Sperl, *Organized Women and the Strong State: The Beginnings of Female Associational Activity in Germany 1810–1840*, *Journal of Women's History*, Vol. 13, No. 4 (Winter 2002) 81–105, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v013/13.4huber-sperl.html>; C. Adams, *Maternal Societies in France: Private Charity Before the Welfare State*, *Journal of Women's History*, Vol. 17, No. 1 (Spring 2005) 87–111, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.1adams.html>

⁵ *The History of Their Own*, II, B. S. Anderson and J. P. Zinsser (Eds.), 176–177.

⁶ M. Perrot, *Stepping out*, 451.

помагања сиромашнима у друштвену потребу. Младе жене из виших класа у католичким земљама радо су приступале болничким службама. Новина у свим тим активностима била је да су проналазиле нове путеве да обезбеде новац за свој рад а самим тим да остваре нове видове делатности: шивење одеће и набавку разноврсне робе за сиромашне, прикупљање и подела одеће и хране, организација продајних базара, донаторских вечера и игранки. У позадини је код једне групе жена и мушкараца сазревало уверење да жене треба да имају већу улогу у друштву и да квалитети који су им традиционално приписивани (емоционалност, љубав и брига према ближњима) морају да заузму видљивију јавну позицију. Зато су жене из виших класа постављале захтеве за боље образовање за њих и њихове кћери да би могле ваљано да обављају своју „женску мисију“ која је имала одлике „друштвеног материнства“.⁷ Тај задатак је широм западне Европе мобилисао све више жена током 19. века, посебно у време епидемија, ратова и економских криза, као и у условима све очигледнијих друштвених проблема које је доносила урбанизација (алкохолизам, проституција, туберкулоза). Тада су женске хуманитарне организације добијале велики друштвени значај.

Међутим, док је на једној страни постојало осећање солидарности према свим женама, посебно оним најсиромашнијим, бескућницама и проституткама, већина жена из виших класа, а које су биле ангажоване у хуманитарном раду, заступала је погледе свог друштвеног слоја. Сиромаштво су доживљавале као слабост, лошу срећу и сигуран пут у *неморал*. Биле су уверене да жене из нижих класа могу само као слушкиње на *поштен* начин да зараде новац. Једино су у Шведској и Норвешкој почетком 20. века саме жене биле спремне и истрајне у настојању да се та област женског рада постави на хуманији начин увођењем правила у ту делатност.

У односу на земље западне Европе, другачији политички и културни контексти у средњој и југоисточној Европи утицали су на то да су женска удружења била пре свега чврсто повезана с националним покретима који су јачали током 19. века у вишенационалном Хабзбуршком и Османском царству. У Хабзбуршкој монархији постојала је међудржавна и међунационална хијерархија која је имала одлике асиметричности, од

⁷ Друштвено/социјално или национално материнство велика је тема феминистичке историографије. Види: М. Perrot, *Stepping out*, 455. О материализму као феминистичкој стратегији види: К. Offen, *European Feminisms 1700–1950. A Political History*, Stanford University Press, 2000.

јаког државног националног устројства (Аустрија, Угарска после Нагодбе 1866) до националних и протонационалних покрета у појединим регионима (чешки национални покрет, српски у Војводини, хрватски итд.), па је, према речима Сузан Цимерман, тешко успоставити било какву групну визију између националног, а посебно глобалног интернационалног модела организовања жена према западном моделу.⁸ Зато су многе женске организације на тлу Монархије врло брзо развиле активан приступ у односу на националне организације да би крајем века интернационализацију виделе као прилику коју не би требало пропустити. У данашњој Чешкој покрет за еманципацију жена потицао је из филантропских женских удружења и био је по пореклу и припадности жена које су га предводиле чврсто повезан са циљевима националне политике чешких представника у Рајхсрату у Бечу.⁹ У српској заједници у Војводини је од 1867. године до Првог светског рата развијен специфичан вид удрживања жена у задруге Српкиња („Новосаткиња”, и из других средина у Аустроугарској), који је био веома значајан на хуманитарном и едукативно-просветном плану. Важност тог рада огледала се у ангажовању многих жена у креирању патриотског норматива и у њему се препознају почеци феминистичког деловања.¹⁰ У оквиру националних покрета у Османском царству или тек створених младих националних држава насталих у процесу ослобођења од османске власти ситуација је била слична. У Бугарској су прве женске организације биле повезане с националним покретом и имале су образовне и хуманитарне циљеве. Жене, које су их предводиле, биле су већином ћерке и супруге водећих националних политичких и културних радника.¹¹ Међутим, како наводи

⁸ S. Zimmermann, *The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement: The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics*, *Journal of Women's History*, Vol. 17, No. 2 (summer 2005) 91. <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2zimmermann.html>

⁹ J. Malečková, *The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement*, *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), 172–176; *Nationalizing Women and Engendering the Nation: The Czech National Movement*, *Gendered Nation*, I. Bloom, K. Hageman and C. Hall (Eds.), Oxford, Berg, 2000, 296–297.

¹⁰ О женском покрету у Војводини види: G. Stojaković, *Znamenite žene Novog Sada*, I, Novi Sad 2001, 28.

¹¹ M. Todorova, *Historical tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues or Feminist Issues?*, *Journal of Women's History*, Vol. 5, No. 3 (Winter 1994) 134–135, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v005/5.3.todorova.html>

Красимира Даскалова, тај значајан допринос жена националном културно-просветном покрету у Бугарској био је потиснут у други план после првих успеха у процесу националне еманципације.¹²

Све то је веома значајно и за анализу места и улоге коју је имало Београдско женско друштво у многим аспектима живота у Кнежевини/Краљевини Србији: са становишта државне социјалне политике, доприноса развоју покрета за еманципацију жена, иако су они дуго занемаривани, а шире посматрано и за анализу специфичности политичке културе у Краљевини Србији, посебно механизма укључивања група људи (у овом случају жена) у просторе јавне националне политичке репрезентације и у сам национални пројекат и искључивања из њих. Зато је делатност Београдског женског друштва значајна у анализи политика које је спроводила српска политичка елита јер су њиме све време, посебно у Београду, управљале жене, супруге и кћерке политичара, професора, високих државних чиновника, богатих трговаца.¹³ Оне су, као што ће се видети, примењивале сличну матрицу „политичког” понашања када је реч о односу центар–периферија, репродуковању родних улога и неједнакости, као и унапређењу или репродуковању позиција друштвеног слоја ком су припадале.

Женско друштво, основано 1875. године¹⁴, по својој организацији, обиму активности, дOMETИМА и резултатима рада представљало је јединствен феномен у Кнежевини/Краљевини Србији. Иако је Делфа Иванић, једна од највидљивијих и најактивнијих личности у женском покрету током прве деценије 20. века, навела да Женско друштво није било организовано по моделу других женских удружења у Европи, сличности су веома уочљиве, посебно када је реч о женским организацијама у Немачкој или друштвима која су била повезана с националним покретима у Хабзбуршкој монархији.¹⁵ У већини тих женских удружења посредством прокламованих циљева рада, хуманитарне и просветне

¹² K. Daskalova, *Women, Nationalism and Nation/State in Bulgaria (1840/1940s)*, Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives in Womanhood and Manhood in 19th Century, M. Jovanovic, S. Naumovic (Eds.), Belgrade – Graz 2002, 25–26.

¹³ Оснивачице су: Катарина Миловук, Даница Христић, Јелена Грујић, Елодија Мијатовић, Емилија Лешјанин, Варвара Машин, Катарина Мијатовић, Христина Јовановић, Драга Поповић, Јелена Михаиловић, Марија Сретеновић, Варвара Гатковић.

¹⁴ Нешто раније у Београду је основано Јеврејско женско друштво.

¹⁵ Историјски архив Београда Интервју с Делфом Иванић, Фонд породице Главинић 1119, к. 50 3.2.7, 100.

делатности, институционализоване су њихове родне улоге (*бриге и старања*); држава их је једним делом финансирала и помагала; помоћу модела самофинансирања организовањем лутрија, концерата, игранки и продајних изложби имала су одређену независност у погледу активности и финансија; уживала су покровитељство женског члана владајуће династије; већина њихових гласила имала је мушко уредништво (посебно половином 19. века); чланице су биле укључене у комеморативне и репрезентативне активности на плану политичке националне репрезентације.¹⁶ Те особености биле су заједничке већини европских женских друштава током 19. века, иако су, како је навела Неда Божиновић, Српкиње тим задацима и пословима приступале много искреније и с више елана од својих савременица у другим земљама.¹⁷

Хуманитарна делатност и (ре)продуковање родних улога

Одмах по оснивању Женског друштва у Србији политичке околности су делимично одредиле модел њиховог будућег рада: прикупљање помоћи за босанско-херцеговачке устанике 1875. године, оснивање болнице у Београду у време српско-турских ратова 1876–78, дежурства у болници, сарадња са Црвеним крстом, помоћ војном санитету у набавци лекова и болничког материјала. По завршетку рата Друштво је већ имало 14 подружница у земљи. Следеће године Управа је приступила реализацији циљева који су били дефинисани у Правилима.¹⁸ Њима је било предвиђено да чланица може да буде свака удата или неудата жена, без разлике вере и народности, а која има пуних седамнаест година. О ступању у чланство одлучивала је Управа Друштва тајним гласањем, простом већином гласова. Чланице су могле да буду редовне ако уплаћују полугодишњи прилог од шест динара или почасне ако одједном уплате суму од најмање двадесет дуката, чиме су постајале доживотни чланови. Друштвом је руководила Управа састављена од двадесет

¹⁶ Види, на пример: R. Huber-Sperl, *Organized Women and the Strong State: The Beginnings of Female Associational Activity in Germany 1810–1840*, *Journal of Women's History*, Vol. 13, No. 4 (Winter 2002) 81–105, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v013/13.4huber-sperl.html>; *The History of Their Own*, II, B. S. Anderson and J. P. Zinsler (Eds.), 174–177.

¹⁷ N. Vožinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, 67.

¹⁸ О организацији, раду и функционисању Друштва види: Т. Корићанац, Љ Танеска, *Београдско женско друштво 1875–1941*, каталог изложбе, Београд 1995; N. Vožinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, 66–68; Љ. Станков, *Катарина Миловук*, Београд 2012.

чланица, које су биране сваке године на редовном годишњем главном скупу тајним гласањем редовних чланица простом већином гласова. Изабране „управне чланице“ из својих редова бирале су председницу, потпредседницу, благајницу и деловоткињу. Одлуке су доношене на седницама Управе такође већином гласова а председница је одлучивала када су гласања била нерешена. Седнице Управе одржаване су једном месечно, а на годишњем редовном скупу Управа је подносила годишњи извештај о раду Друштва. Чланице Управе своју дужност обављале су бесплатно. У Правилима о раду Женског друштва прецизно су предвиђени начини финансирања односно начин приходовања: од полугодишњих чланарина требало је да се издржава рад друштва, рачунало се на поклоне у новцу и стварима од чланица и других људи, посмртна завештања, приходе од организације концерата, игранки, лутрије, претплате на часопис и огласа у њему. Планирано је и оснивање друштвене мреже у целој Србији путем подружница с најмање десет жена које прихватају правила друштва.¹⁹ Први редовни скуп одржан је почетком септембра 1875. године (по новом календару) а тридесет пет чланица изабрало је Управу која је потом изгласала Катарину Миловук за председницу Београдског женског друштва.

Друштво је покренуло месечни часопис „Домаћицу“ (1879) ради обавештавања јавности о његовом раду, али и „о свему ономе што би могло деловати на благостање породице и унапређење жениног положаја друштвеног“.²⁰ Границе су одмах јасно постављене и оне се односе и на рад Друштва и часопис „Домаћицу“ или, како је Милан Ђ. Милићевић објаснио у уводном тексту првог броја:

„Смерна ‘Домаћица’ јавља се међу Српкињама не да отвара борбу за досад превиђана права женске стране, него да осветљава дужности које је Бог дао жени у кући и породици [...] Домаћица ће настојати да шири видело, да образује, међу Српкињама те тако исправља једну историјску неправду и да знањем крепи ону моћ која се и досад свакад сматрала као сретни ђеније дома и породице.“²¹

Целокупан организациони, финансијски, образовни, хуманитарни рад Београдског женског друштва био је испраћен у часопису „Домаћица“ (1879–1941), који зато представља својеврстан архив за анализу историје те институције. Осим званичних података о раду Друштва и његових

¹⁹ Правила су штампана у „Српским новинама“ од 6. јуна 1875.

²⁰ *Домаћица*, бр. 1 (јул 1879).

²¹ *Домаћица*, бр. 1 (1879).

подружница и морализаторско-васпитиних рубрика, „Домаћица“ пружа увид у атмосферу која је владала, односе који су успостављани, као и политике и стратегије које су вођене и развијане у оквиру Београдског женског друштва. Пошто према Закону о штампи жена није могла да буде уредник новина, часопис је све до 1935. године уређивао мушкарац.²²

Исте године Друштво је основало Раденичку школу, потом Пазар на ком су излагани и продавани производи женске кућне радиности (1882) а крајем века Бачку трпезу (1899), Дом старица (1900) и Ћилимарску школу у Пироту (1907). Ипак, најзначајније подручје рада Женског друштва остварено је делатношћу Раденичке школе, која је за све који су учествовали у њеном раду била деценијама извор поноса и самопоуздања. Основана је са задатком да „спреми сироте девојке за добре и ваљане швање, кројиље, везиље и ткаље, дајући им у исто време и потребно васпитање”.²³ Уписиване су девојчице између 13 и 17 година, српске поданице, здраве и доброг владања, и то на препоруку неке од чланица Друштва. Девојке су морале да покажу уверење о свом скромном имовинском стању. Оне су могле да се школују бесплатно, док су остале плаћале. Ученице су имале наставу пре и после подне а увек су биле под надзором дежурних чланица. На крају године полагале су испите. По завршеној обуци започињале су самосталан рад, за који су примале новчану надокнаду у одређеном проценту зараде и тада су по поруџбини шиле и везле. После завршене школе добијале су на поклон шиваћу машину, а ако су желеле да и даље раде у школи, било им је обезбеђено 75% од њихове зараде. Надзор у школи вршила је старија учитељица, дежурна чланица и председница у име Управе Друштва. Управа је постављала наставно особље и одређивала му месечну плату. Дежурне чланице имале су задатак да подносе извештај Упрви о школском раду и једном недељно да подносе рачуне о трошковима у школи благајници Женског друштва. Од 1897. године постављена је управитељка школе Јелена Марковић, која је руководила школом наредних тридесет година. Почетком 20. века образован је школски одбор који је на седницама решавао сва питања у вези са школом, а потом је предлоге подносио Управи Друштва на одобравање.

Неке од најбољих ученица одлазиле су у иностранство на усавршавање, пре свега у Беч и Праг.²⁴ Сиромашне ученице добијале су бесплатно сав материјал за обуку и израду различитих производа. Оне из имућнијих

²² Први уредник био је Стеван Бајаловић, а потом су то били Димитрије Довијанић, Арон Нинчић, Душан Докић и Живко Чакорац.

²³ *Домаћица* (1900) 28.

²⁴ Т. Корићанац, Љ. Танеска, *Београдско женско друштво*, 11.

породица, које су плаћале школовање, морале су саме да набављају материјале и нису добијале проценат од зараде. Пред Први светски рат проширен је обим општег образовања у школи, тако да су предаване геометрија, историја, земљопис, хигијена. Од 1890. године постојао је и засебан Фонд сиротних ученица за случај болести. Број ученица је с годинама растао, тако да је 1889. године школу похађало осамдесет девојака а у годинама пред рат између сто педесет и двеста. У првих тридесет година рада школу је завршило хиљаду ученица.²⁵ У погледу финансијског функционисања, школа се ослањала на приходе Женског друштва, зараде ученица и помоћ Београдске општине и Министарства народне привреде, које је давало око две хиљаде динара а школа је трошила између 12 и 14 хиљада динара годишње.

Друга област делатности Друштва била је такође у функцији репродуковања родних улога. Организација продајних Пазара за унапређење народне, кућевне, женске индустрије 1882. године, који су покренути по налогу Министарства финансија ради усавршавања и ширења домаће индустрије, имала је и функцију очувања традиционалних мотива ручног рада. Од Министарства је добијен и зајам на десет година а Друштво је дало и одређену суму новца из своје касе. Посао око Пазара организован је тако да је Управа Друштва бирала надзорницу, касирку и три проценитељке, које су годину дана руководиле његовим радом. Оне су куповале сирови материјал и слале га женама по селима, најчешће у околини Београда, на израду. Роба је продавана у дућану Женског друштва, потом у Кнез Михаиловој улици а тим послом је наредних десет година руководила Софија Главинић. Производећи најразличитије ручне радове, жене из сеоских средина успевале су нешто и да зараде. Роба за Пазар набављана је и преко подружница Женског друштва у унутрашњости Србије. Она је била интересантна странцима који су долазили у Београд, посебно када су у продају укључени и пиротски ћилими. Друга функција Пазара, очување народних мотива на израђеним предметима, на чему су инсистирали и представници Министарства народне привреде и чланице руководства Друштва, често је попримала карактер праве осмишљене акције: они су прикупљани, претварани у моделе у Раденичкој школи и потом слати путем подружница у разне крајеве Србије. Државни интерес да се јача производња пиротских ћилима, који су се добро продавали на тржиштима у иностранству, спровело је Женско

²⁵ Исто, 15.

друштво. Министарски савет наложио је 1905. године да се новчано помогне отварање радионице у Пироту, тако да од 1907. године у овом граду ради Ћилимарска школа, чију је надзорницу и учитељицу ткања, као и цртача плаћало Женско друштво.

Од 1899. године женско друштво организовало је Ђачку трпезу за исхрану ученика. Њеним радом руководио је посебан одбор, који су чиниле чланице Друштва и наставници гимназије, а које је одређивао министар просвете. Ускоро је основан и Фонд ђачке трпезе. Новчана помоћ за ту установу стизала је из Министарства просвете, Београдске општине а помагале су је и разне установе. Почетком 20. века отворен је Дом убогих старица (од 1910. Дом старица) којим је руководио Одбор госпођа. Рад Дома финансиран је путем прилога добротвора и утемељивача и помоћи Општине. И та установа подносила је Управи Београдског женског друштва годишњи извештај о пословању.

Социјална политика, монархијско покровитељство и елитизам

Сумаран и уопштен опис главних делатности Друштва не може да пружи увид у шира значења његових активности и у његове доприносе. Основни мотив за покретање Београдског женског друштва, као и за већину женских удружења од Балтика до Шпаније половином 19. века, била је хуманитарна делатност. У оквиру ње Женско друштво је остварило високе дomete. Пожртвовање, прегалаштво, одговорност и прецизност у раду посебно су долазили до изражаја у ратним приликама, у којима је Друштво 1875. године и започело своју делатност.²⁶ Међутим,

²⁶ Брига и нега као примарни циљ рада стално су потенцирани и у мирнодопским условима: помагање деце погинулих у српско-бугарском рату 1885. године, школовање сиромашне деце бораца, али и припрема за пружање помоћи у будућим ратним сукобима. Заједно с Друштвом Црвеног Крста отворени су 1893. године курсеви за болничарке и нудиље. Почетком Првог балканског рата Друштво је из сопствених средстава отворило болницу (XV резервна болница на Савинцу) у којој су главне надзорнице и болничарке биле чланице Управе. Велики рад на набавци болничког материјала, исхрани болесника, опремању отпуштених рањеника трајао је годину дана, односно све док државни органи нису преузели старање. Раденичка школа претворена је у радионицу у којој је шивено рубље за Народну одбрану, добровољце, Црвени крст и Главни одбор за давање помоћи ратницима и њиховим породицама. Кулминација посвећености жена у ратним околностима наступила је 1914. године. Тада је под руководством управнице Раденичке школе Јелене Марковић основано Ратно женско удружење, у ком су наставнице и ученице школе годину дана спремале рубље за рањенике и војску, као и за помоћ болницама у Београду и унутршњости Србије.

шире гледано, оснивање Београдског женског друштва повезано је с дискурзивним либералним поставкама о томе да је српском друштву потребно женско учешће изван сфере дома на основу специфичне женске партиципације (друштвено материнство, брига и нега сиромашних и рањивих слојева друштва), а која је била у државном и националном интересу. Прецизније, концепт *бриге* као „природне” особине жена, који је био саставни део дискурса о њиховим родним улогама и задацима, уведен је у социјалну политику државе.²⁷ Држава је користила организовану делатност жена, која је постала део државне социјалне политике према једном делу друштва, а пре свега према женама (сиромашне ученице, старе жене). Тај принцип био је опште место за многе хуманитарне женске организације у Европи, где су владе препознале и настојале да потенцијал жена, који је исказан посебно у ратним приликама, поставе на „регуларнији начин”.²⁸ У Србији се то показало убрзо по оснивању Друштва 1875. године, односно после завршетка ратовања и стицања државне независности 1878. године. Тада је отпочело ширење делатности друштва чији је хуманитарни карактер све више добијао одлике социјалног рада и деловања у име (често и уместо) државе.

Власт је с Београдским женским друштвом успоставила, с данашње тачке гледишта, свакако један неравноправан однос. Мањим и скромнијим делом учествовала је у финансирању и другим врстама помоћи за друштвене активности (нпр., новчаном помоћи, помоћи у огреву за Раденичку школу или бесплатном штампом „Домаћице” у државној штампарији), све време га је надзирала а у исто време користила је резултате добровољног, неплаћеног рада жена. Међутим, такође се може говорити да је реч о размени интереса. Иако жене у Друштву, судећи по реторици заступљеној у извештајима о раду, нису изражавале намеру да мењају свој положај, ипак су желеле веће признање (ауторитета, државе, друштва) и потврду за своје доприносе друштву у целини. Ако је држава посредством организовања и контроле увела и превела делатност Женског друштва на подручје социјалне политике, оне су, пак, доживљавале своју делатност као истинску могућност да допринесу побољшању стања, али и да добију признање и увећају свој углед у друштву. Међутим, то је често изостајало. Типичан пример је

²⁷ Види: А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена у Краљевини Србији*, Београд 2015, 36–45.

²⁸ А. Schaser, *Women in a Nation of Man: the Politics of the League of German Women's Associations (BDF) in Imperial Germany 1894–1914*, *Gendered Nations*, 254.

говор представнице подружнице из Ниша на годишњем главном скупу Женског друштва 1912. године, која је, критикујући незаинтересованост представника штампе за извештавање са скупа, поставила питање суштинске видљивости рада Друштва и његових великих заслуга у Србији:

„Новинарско удружење целе зиме шаље изасланике на забаве и приредбе, кроз ступце су опевали све шлепове и фризури, што је у унутрашњости створило утисак да се београдске госпође само кинђуре. Да су та уредништва послала изасланике на Главни скуп [Женског друштва, АС] могли су да пренесу у новинама да су жене пуне духа, вредноће, интелигенције, милосрђа и родољубља [...] Да уђе у записник да се жалим због тога, тим пре што госпође из Београда, елита наших жена, треба да нађу за нужно да у овим судбоносним тренуцима стану у ред цивилизованих жена.”²⁹

Држава је често била неосетљива на проблеме с којима се суочавало Женско друштво. Питање нерешених пензија наставница у Раденичкој школи потврђује тезу да је власт по потреби укључивала и користила се добробитима које је имала од делатности Друштва, али да га је исто тако игнорисала кад јој је то одговарало. Убрзо по отварању Раденичке школе њене наставнице основале су Пензиони фонд у који су уплаћивале новац од својих плата. Међутим, тај фонд је подигнут и подељен 1902. године. После неколико година питање пензија постало је поново актуелно а наставнице Школе биле су у неравноправном положају у односу на њихове колегинице у државним школама. Друштво се обраћало тим поводом Министарству народне привреде, Народној скупштини, али је било одбијено с образложењем да нема законског основа да те наставнице буду третиране као државни службеници.³⁰

Када се сагледају сви аспекти вишедеценијског добровољног женског рада у оквиру Београдског женског друштва, јасно је да је реч о огромном напору, усредсређености, дисциплини, одговорности и организованости. Друштвени ефекти таквог рада били су значајни: неколико хиљада завршених ученица Раденичке школе, више од стотину ђака дневно на исхрани у Ђакој трпези, десетине старих жена без сродника и имовине које су биле збринуте у Дому старица. Осим установа којима је руководило Друштво, бројни су примери у којима је оно помогло од 1878. године, а који су излазили из оквира замишљене женске хуманитарне

²⁹ *Домаћица*, бр. 4 и 5 (1912).

³⁰ *Домаћица*, бр. 10 (1902); бр. 4 и 5 (1912).

делатности: куповина пољопривредних алатки за сиромашне сељаке у Алексиначком, Зајечарском, Књажевачком и Крушевачком округу, подизање куће у Рибарској бањи за лечење сиромашних војника, помоћ пострадалима у поплавама, слање једнократних новчаних помоћи за најугроженије породице и многи други.

Односи између државе и Женског друштва одвијали су се и на врло јасно дефинисаном и омеђеном политичком простору, који је женама био доступан у јавном домену посредством одређивања њихове способности и капацитета да се организују, али и јасних граница њиховог присуства (Правила Друштва и реторика приликом покретања „Домаћице“). Показало се да су жене, али не све, него оне које су биле укључене у рад удружења под државном контролом (што им је дало легитимитет за представљања целог свог пола), током неколико деценија постојања Женског друштва добиле део јавног простора на нивоу државне националне репрезентације. Важан показатељ модела којим је држава прихватила и верификовала активност жена у складу с очекиваним родним улогама била је патронажа круне. Монархијски принцип, који је спроведен посредством покровитељства жене – владарке на српском престолу, над радом Друштва имао је вишеструка значења за функционисање замишљене репрезентативне улоге жена из Београдског женског друштва у јавном дискурсу. Кнегиња/краљица Наталија Обреновић постала је заштитница Друштва одмах по његовом оснивању, а потом су ту улогу преузеле њене наследнице – краљица Драга и велика кнегиња Јелена Петровна, рођена Карађорђевић. Дакле, све време рада Друштва до Првог светског рата монархијски оквир био је референтан политички оквир његове делатности, а то је настављено и по успостављању мира. Женски принцип потврђен је и установљавањем златне и сребрне медаље кнегиње Наталије, које су додељене председници Катарини Миловук и чланицама Женског друштва за пожртвованост у неговање рањеника током српско-турског рата 1876–78. године. Слично се догодило и после српско-бугарског рата 1885. Године, када им је додељено и одличје Друштва Црвеног крста.³¹ Касније су одликовања дељена и у мирнодопским условима за посебне заслуге или поводом јубилеја Друштва. Тако је краљ Александар Обреновић 1896. године одликовао орденом Светог Саве трећег степена Сару Карамарковић, тадашњу председницу Друштва.³² Таквих примера било је и наредних година.

³¹ *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва 1875–1925*, Београд 1926, 18.

³² *Домаћица*, бр. 3 (1899).

Покровитељство владарке значило је непосредну везу с државом оличеном у монархијској власти. Постоје тумачења да је важна особеност те везе могао да буде и очекивани патријархални модел односа између владара и владарке: како се и од кнегиње или краљице очекивало да се покорава владару, тако се владарска патријархална моћ преливала и на женско удружење и његове иницијативе које су биле зависне од државе.³³ У тренутку успостављања покровитељства владарке 1875. године чини се да није могла да се нађе погоднија особа за ту улогу од кнегиње Наталије Обреновић. Млада и динамична, али и склона „погледу с висине“, она је осмислила некакву своју визију успостављања специфичне *женске* солидарности. Окруживши се женама из најимућнијих и најпознатијих београдских породица, кнегиња Наталија, у ствари, дефинисала је женски елитистички оквир и приликом обликовања рада Женског друштва. Присутствовала је годишњим седницама, давала је прилоге и осмишљавала активности. Њеним посредовањем успостављена је и редовна комуникација с двором, што је сигурно била додатна потврда легитимитета деловања Друштва. Међутим, несвакидашњи развој догађаја у супружничком животу владарског пара, развод и први покушај краљичиног прогонства из Србије у мају 1891. године, показао је да је она успела у свом настојању да образује круг солидарности жена. Реч је о правом друштвеном догађају, у ком су жене из краљичине околине, као и многе чланице Управе Женског друштва учествовале у отпору полицији на београдским улицама да спроведе краљицу до пристаништа у Београду.³⁴ У повицима окупљеног народа главни мотив отпора краљичном прогонству било је њено *материнство*, односно чињеница да је краљица мајка престолонаследника. Наредних година прогнана владарка задржала је свој утицај и позицију покровитељке Друштва на ритуалном и практичном плану. За сваки њен рођендан и имендан председница Друштва присуствовала је богослужењу у дворској капели. Од ње је тражено мишљење о начину организације прославе Светог Саве у Раденичкој школи, али и одобрење за почетак рада сваке нове подружнице Друштва.³⁵ Управа је решила 1899. године да се за славу Друштва узме дан Свете Наталије.

³³ Ту везу анализирао је на примеру првих женских удружења у Немачкој Рита Хубер – Сперл. Види: *Organized Women and the Strong State*, 88.

³⁴ Ц. Ђорђевић, *Права истина о прогонству краљице Наталије*, Београд 1891; А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2010, 37.

³⁵ После њеног одобрења акт би био прослеђен месној полицијској власти. Временом се краљица изгледа уморила од сталног ангажовања око ситница, па се изговорила удаљеношћу из које није могла да брине и одлучује о свим питањима Друштва, те је препустила Управи да их сама решава. *Домаћица*, бр. 4 (1898).

Праксе комуникације с двором, слања изасланстава у владарску кућу и покровитељство владарке из династије Обреновић настављене су и након ступања краљице Драге Обреновић на престо. Борба између бивше и нове краљице за покровитељство над Друштвом ставила је Управу у веома тешку ситуацију. Из ње је изашла не баш демократском процедуром: јавним гласањем о одузимању покровитељства краљици Наталији.³⁶ Нова покровитељка, да би задобила симпатије чланства у Друштву, утицала је на повећање државне помоћи за Раденичку школу. Веза са Женским друштвом била је значајна за нову „краљицу Српкињу”. Повезаност Женског друштва и двора постајала је све снажнија умножавањем ритуала у које је била укључена краљица: била је домаћица светосавске прославе 1902. године, председавала је седницама Друштва, отворила је врата двора за седнице Друштва, присуствовала је заједно с митрополитом завршним испитима у Раденичкој школи. Коначно, врхунац у извођењу женског перформативног ритуала, који је имао родну димензију, било је отварање и освећење гинеколошког одељења Болнице краљице Драге 1902. године, ком су присуствовали краљевски пар и изабранице Управе Београдског женског друштва.³⁷

Монархијско покровитељство настављено је и после смене на престолу 1903. године. Кнегиња Јелена Карађорђевић је и после удаје за руског великог кнеза Јована остала покровитељка Друштва, али је та веза постепено слабила. Управа Београдског женског друштва и даље је следила раније обрасце у комуникацији с Двором, али с мање непосредних контаката с представницима владарске куће.³⁸ У време балканских ратова Београдско женско друштво желело је да кнегиња Јелена буде покровитељка болнице коју је водило Друштво, али је она средствима која је прикупила у Русији помогла болницу у Београду и отворила је „своју” болницу у Врању.

Посредством посебних изасланица, које је бирала Управа Београдског женског друштва, његове чланице присуствовале су свим већим и значајнијим државним прославама и догађајима. Захваљујући томе оне су крајем 19. века учествовале у државним ритуалима повезаним с прослављањем националних празника у оквиру националне репрезентативне културе. Приликом откривања споменика кнезу Милошу

³⁶ *Домаћица*, бр. 9 (1900). А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, 128.

³⁷ *Домаћица*, бр. 3 (1901); бр. 1 (1902); бр. 3 (1902).

³⁸ Краљ Петар Карађорђевић је поводом удаје кћери одликовао председницу Друштва Даницу Соларевић Орденом Светог Саве, као и остале председнице одбора појединих установа Београдског женског друштва. *Домаћица*, бр. 4 (1912).

Обреновићу у Пожаревцу 1898. године Друштво је положило сребрни венац с пригодним натписом.³⁹ Осим на државне прославе, чланице Друштва позиване су и на различите светковине поводом слава и прослава других удружења: Београдског певачког друштва, Великошколске омладине, а позиви су стизали и из српских средина у Хабзбуршкој монархији.⁴⁰ Посебно развијено поље женске репрезентације у државним размерама биле су комеморативне прилике: поводом смрти краља Милана 1901. године истакнута је црна застава на свим установама Друштва, оне су учествовале у освећењу меморијалних цркава (у Адровцу 1901), поменима погинулима у ратовима током 19. века, а посебно у време и после балканских ратова. Позиви за комеморативне догађаје стизали су из Министарства просвете и црквених дела, Министарства војног и из бројних организација и удружења. У зависности од ранга комеморације, делегиране су председница или друге чланице Управе: за погинуле борце у рату, за погинуле добротворе Српске краљевске академије, за просветне добротворе, за официре погинуле у оба балканска рата и сл.⁴¹

Културна репрезентација државе на међународним изложбама била је још једна област која је ангажовала велике потенцијале Београдског женског друштва. Светске изложбе конципиране на идеји представљања достигнућа нација у различитим областима имале су функцију слања политичких порука.⁴² Учешће жена на њима било је у складу с очекиваним родним улогама на репрезентативном националном плану. После изложбе народних рукотворина у Бечу 1886. године уследило је учешће Женског друштва на светским изложбама у Паризу 1889. и 1900. године. На првој париској изложби 1889. године подружница Друштва из Ниша била је награђена сребрном медаљом. За изложбу 1900. године Краљевина Србија озбиљно се припремала. Њен изложбени павиљон био је изграђен у српско-византијском стилу а у њему су били изложени

³⁹ Ово је само један од бројних примера учешћа одабраних чланица Београдског женског друштва на државним светковинама (пренос посмртних остатака Вука Караџића из Беча и откривање спомен-плоче Вуку и Доситеју Обрадовићу у дворишту Саборне цркве 1897, откривање споменика Јосифу Панчићу исте године итд.). Редовно су биле позиване на светосавске прославе, балове и сличне скупове. *Домаћица*, бр. 5 (1899).

⁴⁰ Добротворна задруга Српкиња у Земуну, Осиеку, Панчеву, Српско црквено певачко друштво „Гусле” у Мостару, „Просвјета” у Сарајеву итд. *Домаћица*, бр. 3 (1902).

⁴¹ *Домаћица*, бр. 7 (1912); бр. 2 (1914).

⁴² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја и 19. веку*, Београд 2006, 324.

уметнички радови у којима је доминирала национална тематика, производи златарског заната, ћилимарске индустрије, збирке старог оружја и сл. Београдско женско друштво посебно се припремало. Организован је и Одбор госпођа који је руководио послом и путовао по целој Србији да би прикупио најлепше предмете домаће радности. Припремљено је и десет воштаних лутака обучених у народна одела из свих крајева земље. Одликовано је сребрном и двама бронзаним медаљама. Друштво је учествовало и на изложбама организованим на различите теме у Петрограду 1902, у Бриселу 1906 и Лондону 1907. Под називом *Српска жена* организована је изложба женских ручних радова у Прагу 1910. године.⁴³

Присуство и учешће жена из Београдског женског друштва на плану државне политичке и културне репрезентације, а посебно покривитељство женског члана династије били су свакако у функцији репродуковања родних улога. Ако се посматра и часопис „Домаћица” као саставни део политика Друштва, оданост краљевској круни као неупитан политички став није толико читљив из текстова, како закључује Слободанка Пековић, него с насловних страна, фотографија и илустрација.⁴⁴ Међутим, ројализам је присутан у процедуралној форми у сваком извештају о раду Београдског женског друштва штампаном у часопису. Укључивање изабраних представница Друштва у државне прославе, годишњице, комеморације и др. пружало је неку врсту легитимитета њиховој позицији у јавности. Она је требало да употпуни слику заједничког националног представљања. Међутим, у неким случајевима то њихово ангажовање је и као нека врста надокнаде за изостанак других видова учешћа у друштвеном и политичком животу, али и за подређен положај жена у приватно-правном и економском погледу. Познат је пример Катарине Миловук, која је тих година два пута захтевала од председника Београдске општине (1898), а потом и од Сената (1901) да јој се омогући право гласа најпре на изборима за председника општине, а потом и на државним изборима.

Међутим, почетком 20. века, када се, између осталог, процес национализације женскости ближио врхунцу, када су се појављивали феминистички захтеви који су имали сва обележја националног феминизма, од жена се очекивало да подрже национални политички

⁴³ Т. Корићанац, Љ. Танеска, *Београдско женско друштво*, 24–25.

⁴⁴ S. Peković, *Ženski časopisi s početka XX veka*, *Slavicatergesina* 11–12, http://www.openstarts.units.it/dspace/handle/10077/242_

концепт и тиме непосредно постану део, додуше засебан и неформалан, политичког представљања. Наравно, то се није очекивало од било којих жена, него од оних у удружењима која су била под контролом државних власти. Половином 1902. године, после насиља над Србима у Троједници, донета је одлука да се у Београду организује збор београдских девојака и жена на ком ће бити осуђено „небратско држање Хрвата према Србима”.⁴⁵ Збор је одржан 1. септембра и на њему је донета Резолуција која је била у складу с претходном, донетом на великом (мушком) скупу неколико дана раније. Дакле, таква јавна видљивост се дешавала изван подручја у којима се креирала политика. Може се рећи да се у неким аспектима деловања Друштва у ствари радило о јавним манифестацијама у којима су жене учествовале као представнице традиционалне културе која је представљана као национална култура.⁴⁶ Жене су, пак, постале незаобилазан део јавног репрезентативног политичког представљања. Иако искључене из пуне грађанске и политичке партиципације, може се претпоставити да су те акције могле да допринесу јачању самосвести појединих жена у будућности.

И коначно, као посебна тема може да се издвоји питање репродуковања социјалних статуса које је непосредно повезано с политикама које је водила елита у Србији. Као и у већини европских земаља где су припаднице имућнијих слојева руководиле радом првих женских организација и учествовале у њима, и Београдско женско друштво основале су и све време су њиме управљале припаднице вишег друштвеног слоја у Србији. То су биле супруге и ћерке министара, политичара, високих официра и високих чиновника у државној управи, трговаца и наставнице Више женске школе. Оне су на почетку давале прилог од једног гроша, а што је касније прерасло у редовну чланарину. Дакле, реч је о женама које су биле у могућности да издвоје новац за своје чланство у Друштву. Међу њима је, посебно у Управи, било највише оних које нису имале сопствена примања, него су живе од мужевљеве зараде. Неке од њих су самостално располагале новцем својих мужева, док је другима то право било ускраћено, а што се сазнавало када је било неопходно да се хитно издвоји новац за потребе Друштва, па су се госпође изјашњавале која од њих има право да подигне новац у банци.

Број редовних чланица Женског друштва у Београду годинама је увећаван, тако да је пред Први светски рат било пет стотина управних и

⁴⁵ *Домаћица*, бр. 9 (1902).

⁴⁶ S. Wenk, *Gendered Representations of the Nation's Past and Future*, *Gendered Nation*, 65.

редовних чланица. Посебно место у целокупном раду Друштва имале су његове подружнице У подружницама у унутрашњости број је варирао и кретао се од сто до две стотине педесет чланица. У рад у подружницама укључивале су се најчешће жене окружних чиновника, трговаца и понека учитељица. И поред хегемоне улоге београдске централе у односу према организацијама у унутрашњости, а која је наметала обавезу и потребу да се на неки начин копирају и пресаде не само оквири друштвеног деловања утврђени правилима него и целокупан модел репрезентације из београдског круга, жене у унутрашњости Србије често као да су имале сопствени ритам и виђење ствари. Иако је Управа из Београда начелно настојала да се не меша у њихов рад, ипак је све време водила политику централизације. То је уочљиво не само на бирократско-административном плану пословања него и у виду покушаја да се управама у подружницама наметне креирање женског елитистичког круга. До почетка 20. века основано је четрнаест подружница а до Првог светског рата – педесет четири. По угледу на Раденичку школу, отворене су занатске школе у Алексинцу, Лозници, Шапцу, Нишу, Ужицу, Чачку, Крагујевцу, Горњем Милановцу, Краљеву.

Поред велике спремности, пожртвованости, доследности и одговорности према делатности коју су обављале, чланице Женског друштва, посебно оне високо позициониране у Управи, доживљавале су свој рад као неку врсту културне мисије. Као припаднице вишег слоја друштва, писмене и релативно образоване, у ту мисију унеле су свој родни потенцијал мајки, супруга, васпитачица, неговатељица, болничарки у рату, што се види на основу целокупне њихове делатности, начину представљања себе и свог рада, реторици којом су се служиле. Међутим, репродукујући своје родне улоге, оне су истовремено репродуковале и интересе друштвеног слоја којем су припадале. У суштини, наступале су са становишта својих друштвених позиција. То је уочљиво у успостављању и подупирању неких разлика и у оквиру прокламоване женске солидарности. У том смислу нису се битније разликовале од њихових савременица у женским организацијама широм Европе које су припадале вишим слојевима грађанских друштава. На то упућују формулације и избор речи приликом одређивања задатака Раденичке школе. Она је основана да би се сиромашне девојчице обучиле да буду добре и ваљане шваље, кројиље, везиље и ткаље, а да би им се у исто време дало и потребно васпитање да би „доцније као будуће грађанке могле часно и поштено живети” или „да на частан и поштен начин

зарађују свој хлеб”.⁴⁷ Та претпостављена веза између сиромаштва и *непоштења*, односно *неморала*, која се често провлачи кроз текстове, говори у прилог тези да је наглашена женска солидарност била ипак ограничена друштвеним предрасудама. Она такође указује на морализаторску димензију женске родне улоге, која је заснована на вредностима друштвеног слоја којем су водеће чланице Женског друштва припадале. Помоћ сиромашним девојкама путем школовања била је заснована на идеји о *унапређењу њиховог положаја* практичном обуком у женама својственим вештинама: шивењу, кројењу, везу. У исто време њихове кћери су се школовале у приватним заводима, у Вишој женској школи а понека и на страним универзитетима или на Универзитету у Београду да би *унапредиле своје образовање*, што је био један од начина да репродукују и своју позицију у друштву.⁴⁸ Када је говорила о значају рада учитељица у Раденичкој школи, Савка Суботић је сигурно тачно скицирала портрет сиромашне девојчице која започиње школовање: „Ова радничка школа није обична школа. Она је једно васпиталиште. Једна девојчица када дође у школу, она не зна ништа, она не зна како да уђе, како да седне, како да стоји, једном речју дође дивља. Свака дивља мора се калемити, а то спада у дужност учитељице...”⁴⁹

Међутим, и поред свих изјава добрих намера, већина чланица друштва делила је погледе свог друштвеног слоја. У њиховим кућама, на пример, ученице Раденичке школе радиле су као слушкиње а чланице Друштва су посебним писмом обавештавале Управу да ли су задовољне њиховим радом.⁵⁰ Када је разрађиван план о преуређењу Кошутњака, председник Друштва за преуређење Кошутњака преговарао је с председником Катарином Поповић о томе да се одвоји простор за виле Женског друштва. У њима би преко лета боравиле госпође с кћерима, по угледу на рад друштава у Швајцарској, а ученице Раденичке школе „би се могле употребити као собарице и куварице а и биле би на чистом ваздуху”.⁵¹ Ипак, потреба да се подстакне представа о једнакости у српском друштву и даље је постојала: често је истицано да Раденичку

⁴⁷ *Домаћица – Споменица*, 45; *Домаћица*, бр. 6 (1899).

⁴⁸ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 181–206; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 432, 482; L. Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)*, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Beograd 1998, 141–161.

⁴⁹ *Домаћица*, бр. 3 (1910).

⁵⁰ *Домаћица*, бр. 8 (1912).

⁵¹ *Домаћица*, бр. 7 (1912).

школу похађају и ученице из грађанских кућа којима родитељи плаћају школовање. Дакле, она није требало да буде доживљавана као нека врста социјалне установе. Уочљиво је, пак, настојање да се потврде социјалне разлике и приликом регрутовања кандидаткиња за болничке курсеве пред балканске и Први светски рат. Иако је Београдско женско друштво прво започело такву врсту обуке, тада су постојала и друга женска удружења, Друштво кнегиња Љубица и Коло српских сестара. Ипак, чини се да је приступ био исти: стално је истицано да су обучене болничарке потицале из „најодличнијих српских кућа”.

Посебно питање у овом разматрању представља однос који је Друштво имало према селу, које дуго није било у фокусу његових акција и ангажмана. Тек 1896. Године, када је др Лаза Лазаревић предложио да се Друштво постара и за жене на селу, образован је засебан одбор за пружање помоћи сељанкама у неговању деце и одржавању хигијене у кући. Одбор је, међутим, пренео те делатности на поједине подружнице Друштва у унутрашњости.

* * *

Да би се анализирао значај рада Београдског друштва у погледу користи које је евентуално донело једном броју жена на плану јачања њихових еманципаторских потенцијала, требало би најпре сагледати на које су се све ресурсе жене могле ослонити. За један део жена из више грађанске класе жена у европским друштвима хуманитарног карактера то су били слободно време којим су располагале, материјална средства која су им била доступна, знање о вођењу кућних буџета и друштвене везе. Оне су упослиле своје „женске” атрибуте, као што су емпатија, искуство материнства, педагошки таленти и осећај за практично.⁵² Могло би се рећи да је слично било и с неким женама у Управи и чланству Београдског женског друштва. Када Савка Суботић каже да јој је јасно, из позиције искуства од четрдесет година, „да српска жена напредује у духу времена јер јој срце живо куца за све што је племенито, добро и лепо”, и она се управо ослања на женски родни потенцијал као извор снаге за проширење поља активности.⁵³

Током првих деценија постојања Женског друштва његове активности стално су прошириване а број послова је умножаван. Иако је оно

⁵² R. Huber-Sperl, *Organized Women and the Strong State*, 90.

⁵³ *Домаћица*, бр. 7 (1902).

функционисало према устаљеним обрасцима, били су потребни велики труд и напор да се цела та грађевина одржи и усклади с новим захтевима, који су се стално јављали. Требало је организовати и успоставити канале редовног прикупљања новца који би подмирио трошкове установа и рада самог Друштва. Извор новца, осим чланарина, прихода од ученичких радова у школи, продаје на Базару, биле су и разне манифестације, као и концерти, игранке, лутрије. Требало је анимирати донаторе и приложнике и водити рачуна о релативно сложеној хијерархији приложника добротинитеља коју је Друштво успело током деценија да развије. У сталне послове спадали су дежурство и надзирање рада појединих установа Друштва, наставница у школи, послужитеља, као и састављање месечних извештаја о финансијском пословању. Посебно место заузимала је брига о имовини друштва, а која је временом увећавана.⁵⁴ Све то су годинама обављале чланице које су вршиле функције од председница одбора за поједине установе, преко деловоткиња, благајница и сл. Крајем 19. века Друштво је одавало утисак изграђене и чврсте организације с јасним циљевима, процедурама и правилима понашања.

Чини се да све то треба имати у виду приликом утврђивања користи коју су жене могле имати од својих активности. У погледу усавршавања у управљању и економском руковођењу, свакао да су стекле велико искуство. Друга корист је сигурно развијање мрежа контаката, формалних и неформалних, које више нису проистичале толико из њихових брачних или родитељских позиција, него су пре биле резултат њиховог ангажовања. Контакти су подразумевали комуникацију од врха власти до лица с којима су завршавале најразличитије свакодневне послове. Проширено поље комуникације односило се и на учвршћивање веза међу самим женама, и то било да је била реч о подружницама у унутрашњости или на представничком нивоу с другим женским удружењима, пре свега српским у Аустроугарској или касније на ширем међународном плану. Неке од чланица често су путовале због послова у појединим подружницама у Србији, а потом и на скупове изван граница земље.

У погледу евентуалног супротстављања мешању државних ауторитета, Управа је повремено показивала иницијативу да спроведе своју замисао о самосталности. Још када је отворан Пазар Женског друштва, Управа је,

⁵⁴ У првој деценији 20. века друштво је располагало сопственом имовином, којом је пажљиво управљано: куповане су акције, имовина је давана у закуп, главница новчане масе у банци била је „светиња” а камата је служила за послове Друштва. *Домаћица*, бр. 3 (1899).

пошто је уложила новац, донела одлуку да се та установе не пријављује Трговачком суду, јер Друштво не жели да га подвргне било чијој контроли.⁵⁵ Осим тога, године 1899. одбачен је предлог министра просвете да се измени Нацрт правила за ђачку трпезу и да два професора гимназије учествују у надзору над том установом. Већина чланица је на редовној седници изразила бојазан да то значи да је Женско друштво само оруђе у послу којим неко други руководи.⁵⁶ Временом, све те активности, осим искуства које су доносиле, произвеле су и једну врсту самосвести и самозадовољства сопственим радом и резултатима тог рада. Како је често понављано у пригодним приликама и јубилејима, чланице Женског друштва сматрале су да су обављале веома важан посао, а највећу тековину свог рада виделе су у резултатима Раденичке школе, којом је Друштву, како су саме говориле, „подигнут споменик за сва времена”.⁵⁷ Неке од жена сигурно су захваљујући свом ангажовању поседовале и одређену друштвену моћ. Када је краљ Милан Обреновић описивао Катарину Миловук, навео је да је она „духовна свекрва и ташта стотинама кућа и да је рођени стратег”.⁵⁸ Осим тога, било је јасно да су неке жене постале свесне да је поље њиховог ангажовања проширено на политику, иако то још увек нису могле прецизније да изразе: „Задатак нашег удружења је обележен да се бави и развија само рад, љубав и слогу. Истина је да се наша установа зове хумана по свом задатку, али није без политичких тенденција. Она развија и гаји националне тежње, снажећи привредне услове, па у том циљу и носи заштиту једне политичке титуле”.⁵⁹

Свест о сопственим доприносима држави и друштву била је заснована и на томе што „у свим нашим ратовима Женско друштво учинило је великих и непроценљивих услуга јер су чланице друштвене прожете истинским патриотизмом потпуно схватиле дужност која њима као кћерима српским припада и оне су материнском и сестринском љубављу неговале и надгледале оне славне борце који у светом боју, за одбрану своје миле отаџбине допадоше рана.”⁶⁰ То би уједно могао да буде и добар увод у прву деценију 20. века и промене које су у политичком и културном контексту у Краљевини Србији водиле прегруписавању и у

⁵⁵ Т. Корићанац, Љ. Танеска, *Београдско женско друштво*, 43.

⁵⁶ *Домаћица*, бр. 4 (1899).

⁵⁷ *Домаћица*, бр. 6 (1901).

⁵⁸ М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва*, 18.

⁵⁹ *Домаћица*, бр. 9 (1900).

⁶⁰ *Домаћица*, бр. 6 (1899).

оквирима женских удружења. Појава нових удружења, Друштва кнегиње Љубице и Кола српских сестара, заснованих на чврсто формулисаном патриотском нормативу, унела је измене и у рад Женског друштва. Осим тога, Српски народни женски савез као јединствена национална женска организација поставио је 1911. године политичке захтеве за променом правног, економског и политичког положаја жена. Иако је вођство нових удружења задржало чланство и у Београдском женском друштву, а ово је настојало да очува примат „кровне“ установе жена, јасно је било да је реч о новим појавама које су унеле такмичарски дуг и створиле конкурентске односе.

Ana Stolić

**THE STATE AND THE BELGRADE FEMALE SOCIETY:
(RE)PRODUCTION OF GENDER ROLES AND SOCIAL POSITION OF
WOMEN AS PART OF MANAGEMENT STRATEGY (1875–1914)**

Summary

This paper analyzes the relationship between the state and the Belgrade Female Society, the largest women's humanitarian organization in the Kingdom of Serbia until the beginning of World War I. It was a relationship within which several processes occurred over several decades: the state assumed the concept of "concern and care", which was definitely a gender concept, as part of its social policy; through monarchic patronage and partial state funding, the state controlled the work of the Society; by selective inclusion of women's leadership in the state and national politics of representation, it determined the rate of women's participation in the national political project. However, this Society was an institutionalized form of the (re)production of female gender roles (and inequality) and social position, although a group of women from higher social classes had certain benefits, in terms of acquiring knowledge about governance, management and organization of work. For some of them, the participation in these activities paved the way for the creation of an emancipatory consciousness, and/or for the idea of the need to change the legal, social and political status of women.

Keywords: state, women's humanitarian societies, gender roles and inequalities, social policy, political and national representation, emancipation of women.

ДРЖАВА И ПОЛИТИКЕ УПРАВЉАЊА
(18–20. ВЕК)

INSTITUTE OF HISTORY BELGRADE

Collection of works
Volume 33

**STATE
AND GOVERNING POLICIES
(18-20TH CENTURIES)**

Editor
Petar V. Krestić

Editor-in-chief
Srđan Rudić
Director of the Institute of History

Belgrade
2017

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

Зборник радова
књига 33

**ДРЖАВА
И ПОЛИТИКЕ УПРАВЉАЊА
(18–20. ВЕК)**

Уредник издања
Петар В. Крестић

Одговорни уредник
Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд
2017

РЕЦЕНЗЕНТИ:

академик Михаило Војводић
др Славенко Терзић, дописни члан САНУ
др Софија Божић
др Александар Растовић

Издавање ове књиге финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије